

Cserti-Szauer Csilla¹ – Galambos Katalin² – Papp Gabriella³

¹ ELTE BGGYK Általános Gyógypedagógiai Intézet és ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola

² ELTE BGGYK Gyógypedagógiai Módszertani és Rehabilitációs Intézet

és ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola

³ ELTE BGGYK Gyógypedagógiai Módszertani és Rehabilitációs Intézet

Pályaorientáció és életpálya-tervezés sajátos nevelési igényű fiatalok számára a hazai képzési gyakorlatban

A fogyatékos emberek munkaerőpiaci sikeressége nagymértékben függ attól, hogy milyen pályaorientációs és életpálya-tervezési szolgáltatásokkal segítjük őket iskolaválasztási döntéseikben, piacképes végzettségük megszerzésében, majd a munka világába való átmenet során. Ebben a tanulmányban azt mutatjuk be, hogy milyen elméleti megközelítések és gyakorlati keretek határozzák meg az elmúlt 10 év kutatás-fejlesztési innovációit Magyarországon annak érdekében, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekek és fiatalok közösségeik önrendelkező, látható és aktív polgáraivá válhassanak.

Az ENSZ Egyezmény elfogadása után közel egy évtizeddel...

Halász Gábor (2004) Magyarország Európai Unióhoz csatlakozása kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a fogyatékos felnőttek és a sajátos nevelési igényű gyermekek, fiatalok képzési és munkaerőpiaci felkészítésének ügyét a Lisszaboni folyamat részeként szükséges értelmezni, vagyis hozzáférhetővé kell tenni számukra azokat az újszerű, magas minőségi elvárásoknak megfelelő mainstream, komplex – oktatási, szociális és munkaerőpiaci – szolgáltatásokat, amelyek támogatják ezeknek az embereknek az önálló életvitelét, társadalmi inklúzióját.

Hazánk néhány évvel később ratifikálta a *Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezményt* és az ahhoz kapcsolódó *Fakultatív Jegyzőkönyvet* a 2007. évi XCII. törvénnyel, amely jogszabály nemcsak a munkaerőpiaci integrációt, de az ehhez szükséges élethosszig tartó tanulás vívmányaihoz való egyenlő esélyű hozzáférést, valamint a pályaorientációt és életpálya-tervezést támogató szolgáltatásokat is az inklúzió kulcs-területeként azonosítja 24. és 27. cikkében.

A nemrégiben elfogadott, az Országos Fogyatékoságügyi Programról (2015–2025.) szóló 15/2015. (IV. 7.) országgyűlési határozat szintén a társadalmi befogadást támogató szakmai fejlesztések között nevesíti a továbbtanulási, pályaválasztási tanácsadás szak-
szolgálati tevékenységeit (3.2 pont), a megfelelő képzések hozzáférhetőségét (3.3 pont), az életpálya-tervezés jelentőségét (3.5 pont), valamint a munkaerőpiaci beilleszkedést segítő munkaerőpiaci szolgáltatói hálózat bővítését (4. pont).

Több mint egy évtizeddel az Európai Unióhoz történt csatlakozást követően, valamint nyolc évvel az ENSZ Egyezmény ratifikálása után időszerűnek gondoljuk áttekinteni,

hogy ebben a jogi és szakpolitikai erőterben milyen elméleti tudással és gyakorlati eszközrendszerrel járulnak hozzá a hazai segítő szakemberek ahhoz, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekek, fiatalok, valamint a fogyatékos felnőttek az EU2020 célkitűzésekhez kapcsolódó fejlesztések valódi haszonélvezői legyenek.

Hazai képzési és munkaerőpiaci adatok röviden

A 2011-es népszámlálás során 490 578 személy, a teljes népesség 4,9 százaléka azonosította magát fogyatékos személynek. Tartósan betegnek ennél jóval többen tartják magukat: összesen 1 648 413 fő (*Tausz, Bácskay, Csordás, Kovács, Németh, Panyik és Tóth, 2015*).

A fogyatékos személyek iskolai végzettsége sokkal alacsonyabb a népesség egészénél. A nyolcadik évfolyamnál alacsonyabb végzettségűek aránya 20 százalék, további egyharmaduk csupán a nyolcadik évfolyamot fejezte be. A szakmával rendelkezők aránya 17 százalék, érettségivel 19 százalékuk, felsőfokú végzettséggel pedig 9 százalékuk rendelkezik.

A fogyatékos személyek csupán 14 százaléka volt foglalkoztatott 2011-ben, míg a teljes népességben a foglalkoztatottak aránya 46 százalék. Ez adódik a korstruktúrából, a lakóhelyi lehetőségekből, valamint az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők még mindig magas arányából¹ (*Tausz és mtsai, 2015*).

Az adatok a 2001. évi népszámlálási eredményekhez képest – figyelembe véve a módszertani különbségeket is – enyhén javuló irányt mutatnak, ugyanakkor még mindig távol vannak az EU2020 célkitűzéseitől, és továbbra is komoly elhelyezkedési, valamint bérhátrányt okoznak a fogyatékos álláskeresők és munkavállalók számára a minél magasabb végzettséget honoráló magyar munkaerőpiacon (*Bükki, Domján, Mártonfi és Vinczéné, 2014*).

Pályaorientáció és életpálya-tanácsadás elméletben és gyakorlatban

Az Egészségügyi Világszervezet és a Világbank jelentése szerint (2011) a sajátos nevelési igényű gyermekek és fiatalok számára kulcsfontosságú, hogy megfelelő minőségű és egymásra épülő oktatási és foglalkozási rehabilitációs szolgáltatásokat vehessenek igénybe. Ez egyrészt személyes kiteljesedésüket és jóllétüket befolyásolhatja, másrészt pedig sikeres munkaerőpiaci boldogulásukat is. Az OECD 2012. évi jelentése ezt azzal egészíti ki, hogy különösen fontos az egyén sikere szempontjából az egyes képzési típusokból a másikba, valamint onnan a munka világába való átmenetet segítő személyek és szolgáltatások szerepe, ugyanakkor ezeket az átvezetési szolgáltatásokat, azok célrendszerét csak kevés képző intézmény építi be napi működésébe (*Ebersold, 2012*).

Borbély-Pecz Tibor Bors (2010, 7. o.) „az oktatás és a munka világa közötti újrarendelt és immáron kétirányú valamint többszöri átmenet támogatását és a felnövekvő generációk életpálya-menedzselési kompetenciával történő felvértezését – az elveszett híd »újraépítését«” – az életpálya tanácsadástól, ezeknek a szolgáltatásoknak a magas minőségű, többszintű szakmai tartalmú és országosan egyenlő eséllyel hozzáférhető voltától várja. A European Association for Counselling megfogalmazása szerint a tanácsadás egy olyan interaktív tanulási folyamat, amely az egymással szerződő tanácsadó(k) és a kliens(ek) között jön létre, legyenek azok egyének, családok, csoportok vagy intézmények; ez utóbbi szereplők szociális, kulturális, gazdasági és/vagy érzelmi kérdésekben holisztikus megközelítést alkalmaznak.²

Ha a hazai jogszabályi biztosítékokat nézzük, azt találjuk, hogy a keretek elméletben adottak: a társadalmi beilleszkedés egyik legfontosabb csatornájához, a munkavállaláshoz számos ponton nyújtanak támogatást az intézmények annak érdekében, hogy sajátos nevelési igény esetén is megvalósulhasson a reális pályaválasztás, az egész életen át tartó tanulás.

A nemzeti köznevelési törvény a pedagógusok alapvető feladataként nevesíti minden tanuló, köztük a kiemelt figyelmet igénylő, sajátos nevelési igényű fiatalok pályaorientációját, aktív szakmai életútra történő felkészítését folyamatosan irányítani. A törvény továbbá a köznevelés intézményrendszerében az osztályfőnöki feladatok, valamint az Életvitel és gyakorlat tanegység kereteiben írja elő a pályaválasztáshoz szükséges ismeretek átadását, illetve a pedagógiai szakszolgálatok tevékenységi körébe rendeli a továbbtanulást, pályaválasztás támogatását.³

A szakképzésről rendelkező hazai törvény életpálya-tanácsadás (pályaorientáció) fogalma alatt érti a tanácskérő képességének, személyiségének és a munkaerőpiaci igényeknek megfelelő pályaterv kialakításában és megvalósításában való közreműködést, amelynek keretében a tanácskérő a pályaválasztáshoz vagy a pályamódosításhoz kap segítséget. A sajátos nevelési igényű fiatalok számára az Országos Képzési Jegyzékben szereplő foglalkozások közül fogyatékoság-specifikus adaptációk történtek. Magyarországon minden fiatal két szakképesítést szerezhet ingyenesen.⁴

A hazai felsőoktatás szabályozásáról rendelkező törvény értelmében minden felsőoktatási intézmény köteles biztosítani hallgatói számára a teljes körű hozzáférést a tananyagokhoz, az oktatás során szükséges információkhoz. Az intézmények tájékoztató és tanácsadó rendszerükkel kötelesek segíteni a speciális szükségletű hallgatók beilleszkedését és előrehaladását, továbbá segítséget nyújtani a karriertervezésben.⁵

Az egész életen át tartó tanulás szakpolitikájának keretstratégiája a 2014/2020 közötti időszakra című dokumentum is fontos fejlesztési területként definiálja a pályaorientációs szolgáltatások minőségének és elérhetőségének javítását a munkaerőpiacról hosszútávon kiszoruló személyek (így célcsoportunk tagjai) foglalkoztathatóságának javítása és munkaerőpiaci integrációjuk támogatása érdekében (EMMI, 2014).

A gyakorlati megvalósulás ugyanakkor kérdéseket vet fel. Ahhoz, hogy az elvek a gyakorlatban is realizálódjanak, számos egymásra épülő feltétel mindenképp szükséges: a fogyatékos fiatalok életpálya-tanácsadásában gyakorlott szakemberek elérhetősége (Borbély-Pecze, 2010), órakeret a tanácsadás és kísérés megvalósításához és a mainstream és a gyógypedagógiai iskolarendszer megfelelő felkészültsége, továbbá olyan átvezetési tervek és mentorok, amelyek és akik a köznevelési rendszeren belül, majd az oktatás és munkavállalás világa között biztosítják az átmenetet (Vargáné, 2008; Szekeres, 2014).

A következőkben azokat a hazai gyakorlatokat gyűjtjük össze és ismertetjük röviden, amelyek ebben a gondolkodási térben az elmúlt években születtek meg, kezdtek működni és igyekeztek különféle mennyiségű és minőségű támogatást nyújtani a (sajátos nevelési igényű) gyermekek és fiatalok oktatásból a munkaerőpiacra való sikeres átmenetéhez.

Integrált pályaorientáció és tanácsadás, avagy a TÁMOP-2.2.2 fejlesztés szakmai tartalma és a specifikus szempontok

A European Lifelong Guidance Policy Network (ELGPN) létrehozása a 2000-es évek első évtizedének végére komoly lendületet adott a hazai életpálya-tanácsadási fejlesztéseknek. Megalakult a Nemzeti Pályaorientációs Tanács, melynek működését 2012-ben a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Tanács Pályaorientációs Bizottság veszi át. A 319/2014 (XII. 13.) kormányrendelet pedig a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatalt, valamint a Magyar Kereskedelmi és Iparkamarát nevesíti az életpálya-tanács-

adási szolgáltatások és az országos szakképzési/pályaorientációs rendszer további fejlesztéséért felelős szervezetekként (Bükki és mtsai, 2014).

Elindult a TÁMOP-2.2.2 azonosítószámú, *A pályaorientáció rendszerének tartalmi és módszertani fejlesztése* című, két szakaszból (2008–2012 és 2012–2015) álló innováció, mely jól illeszkedik a pályaorientációval kapcsolatos európai uniós fejlesztési irányokhoz, és célja egy olyan pályaorientációs tanácsadó rendszer kialakítása, ami mindenki számára elérhető, országosan fenntartható, szektorokon átívelő, minden életkort kiszolgáló hálózatot tesz hozzáférhetővé. A rendszerfejlesztés eredményeként létrejött az egész életutat támogató⁶ tanácsadó rendszer, pályaorientációs, karriertanácsadó szolgáltatással.⁷ A program emellett igyekezett felkészíteni a különféle szakembereket az információ és a szolgáltatások több szinten történő nyújtására (például pályaorientációs konzulens képzésekkel), valamint hálózatba szervezte a pályaorientációban érdekelt hazai szereplőket. Működni kezdett a Nemzeti Pályaorientációs Portál és megjelent az *Életpálya-tanácsadás* című szaklap (Török, Kovács és Hetey, 2012).

A rendszerfejlesztés során, ahol figyelembe vették a korábbi évek innovációinak eredményeit is (Czanik, 2010), sajátos nevelési igényű fiatalok számára is történtek tartalomfejlesztések:

„A Nemzeti Pályaorientációs Portálon elérhető több száz foglalkozás bemutató anyag megjeleníti a sajátos nevelési igényhez kapcsolható specifikumokat a pályaválasztók számára. A filmek esetében a narrációban hangzik el, hogy milyen sérüléstípusok esetén ajánlott vagy nem az adott foglalkozás, illetve mely feladat-részek végezhetőek el, bizonyos sérülések melyiket zárják ki, valamint kitérnek a sajátos nevelési igényhez adaptált szakképesítésekre, amennyiben releváns (szakképesítést igénylő foglalkozás esetében). A leírások pedig tartalmazzák azokat a specifikus szempontokat, amelyek utalnak a foglalkozás egészségügyi követelményekre, a fizikai és pszichés terhelésre, egyéb munkakörnyezeti jellemzőkre, amelyek támpontot nyújtanak a szakembereknek a foglalkozás/képzés ajánlásakor a sajátos nevelési igényű tanulók számára.”⁸

Módszertani és hálózati fejlesztések sajátos nevelési igényű gyermekek, fiatalok és fogyatékos felnőttek számára

Az elmúlt két évtizedben számos olyan K+F+I aktivitás indult Magyarországon, melyek elsődleges célja a sajátos nevelési igényű gyermekek, fiatalok és fogyatékos felnőttek munkaerőpiaci beilleszkedésének a támogatása volt komplex tanácsadási és szolgáltatási eszköztár által. Ezek közül az FSZK Nonprofit Kft. által koordinált *Ráhangelés* projektet emeljük ki elsőként, mivel ez a kezdeményezés, szinte a ma napig egyedülálló módon, már az általános iskola végétől, a 7–12. évfolyamon igyekszik beavatkozni és rendszeresen támogatni a sajátos nevelési igényű (elsősorban hallássérült) fiatalok életpálya-tervezését. A fejlesztés során kidolgozott *Ráhangelés életpálya-építő és -tervező program hallássérült tanulók részére* című 240 órás tananyagot négy gyógypedagógiai intézmény⁹ vezette be. A programban összesen 145 diák és 34 gyógypedagógus vett részt, 1526 foglalkozásra került sor, 55 munkahelyet látogattak meg a diákok és mentoraik, 19 munkáltatóval kötöttek az intézmények stratégiai megállapodást. A tananyag és feladatgyűjtemény mellett további három módszertani segédanyag hozzáférhető a szakemberek számára (Gyurina, Kovács, Kun és Perlusz, 2012).

A Miskolci Szakképzési Centrum Martin János Szakképző Iskola komplex, öt szolgáltatási csomagot hozzáférhetővé tevő felkészítő programja által támogatja a diákok munkaerőpiaci integrációját. A megközelítést az okból emeljük ki, mert bár az ország

számos intézménye alkalmazza az egyes szolgáltatásokat külön-külön, így rendszerszerűen egymásra épülve az öt elem ritkán valósul meg. Az alsóbb évfolyamokon a jobshadowing módszerével igyekeznek különféle munkahelyek bemutatásával saját élményt adni a munka világról a fiataloknak, majd a *Kompetencia központú oktatásfejlesztés I. és II. programokkal* kezdik meg az ismerkedést a képzésükben szereplő szakmákhoz kapcsolódó munkakörökkel és nyílt piaci munkahelyekkel. A 11. és 12. évfolyam tanulói számára a *Munkahelyi Gyakorlat* programot biztosítják, melynek során nyílt piacon több típusú munkahely kipróbálására van lehetősége a diákoknak. A Szakiskolai Alternatív Munkaerő-piaci Szolgáltatás a végzősöket munkaközvetítéssel támogatja.¹⁰ A szolgáltatások során alkalmazott módszertanok részletezését számos hazai publikáció tartalmazza (Szauer, Dávid, Fehér és Végh, 2011), így hely hiányában nem térünk ki rájuk bővebben.

A Kézenfogva Alapítvány nemzetközi partnereket tömörítő *Transition* projektje (2007–2009) során adaptálták hazai viszonyokra az Ausztriában működő Clearing tanácsadói szolgáltatást, mely a speciális szakiskolákban és készségfejlesztő speciális szakiskolákban tanuló 14–24 éves sajátos nevelési igényű (elsősorban értelmi fogyatékos) diákok számára segíti a munkaerő-piacon történő boldogulást. A személyre szabott szolgáltatás során felméri a fiatalok képességeit, a munkavállalást segítő és nehezítő körülményeket, a további képzési szükségleteket, majd a kliensekkel együttműködve elkészítik az egyéni karrier- és fejlesztési tervet, melyet változatos képzési és foglalkoztatási eszközökkel valósítanak meg (Scharle, 2008). A projekt eredményeként létrejött az a komplex felnőttképzési anyag, melynek segítségével a munkaerő-piaci átmenetben használható szolgáltatás nyújtására alkalmas szakemberek képezhetők.¹¹

Az Országos KID Egyesület, a Szigetvári Kultur- és Zöld Zóna Egyesülettel és az Új Perspektíva Regionális Egyesülettel partnerségben, 2015. március 1. – 2016. április 30. között valósította meg NCTA-2015-10974-D kódszámú 'Jövőformáló' Pályaválasztást támogató rendszer kialakítása fogyatékos és egészségkárosodott fiatalok számára elnevezésű projektjét,

a Norvég Civil Támogatási Alap finanszírozásával. A Szellő János által szerkesztett zárótanulmányból (2015) megtudhatjuk, hogy a projekt célja a fogyatékos és egészségkárosodott fiatalokkal együttműködésben kialakítani egy, a pályaorientációval foglalkozó civil szervezetek szakmai kompetenciáját támogató modellt és módszertant. Távlati cél a megjelöl

Az eredmények alapján egyértelmű kép rajzolódott ki arról, hogy a megkérdezett fiatalok véleménye alapján sem a szülők, sem a tanárok nincsenek kellően tájékoztatva, felkészítve a megváltozott képességű fiatalokkal kapcsolatos kihívásokra. A szakemberek szerint szemléletbeli problémából adódik, hogy nem a képességek, érdeklődés mentén történik a pályaválasztás, a fiatalok és a családok döntése, hanem az anyagi megfontolások a meghatározók. Mindemellett kevés a speciális képzőintézmény, a gyógypedagógiai intézményekben sem mindig használható, piacképes tudást sajátítanak el a fiatalok. Az oktatási intézményekben a sajátos nevelési igényű tanulók nagyon kevés vagy semmilyen pályaválasztással kapcsolatos ismeretet nem kapnak, saját tapasztalataik nincsenek ezen a területen.

célcsoport életpálya-építésének támogatása. Mint ismert, ezen fiatalok körében az iskolai lemorzsolódás aránya magas, kifejezetten pályorientációt, pályaválasztást vagy akár életpálya-építést támogató program rendszerszinten nem elérhető.

A projekt kutatási részében 300 kérdőív kitöltésére került sor fogyatékos fiatalok által, valamint hét workshopot, tíz fókuszcsoportos szakértői beszélgetést és harminc szakértői interjút szerveztek. Az eredmények alapján egyértelmű kép rajzolódott ki arról, hogy a megkérdezett fiatalok véleménye alapján sem a szülők, sem a tanárok nincsenek kellően tájékoztatva, felkészítve a megváltozott képességű fiatalokkal kapcsolatos kihívásokra. A szakemberek szerint szemléletbeli problémából adódóik, hogy nem a képességek, érdeklődés mentén történik a pályaválasztás, a fiatalok és a családok döntése, hanem az anyagi megfontolások a meghatározók. Mindemellett kevés a speciális képzőintézmény, a gyógypedagógiai intézményekben sem mindig használható, piacképes tudást sajátítanak el a fiatalok. Az oktatási intézményekben a sajátos nevelési igényű tanulók nagyon kevés vagy semmilyen pályaválasztással kapcsolatos ismeretet nem kapnak, saját tapasztalataik nincsenek ezen a területen. A sikeres életpálya-tanácsadási tevékenység egyik alapja, hogy az oktatási és szakképző intézmények (azok pedagógusai) megfelelő információval rendelkezzenek a továbbtanulási lehetőségekről, a munkaerőpiacról, az aktuális keresleti-kínálati viszonyokról. A felmérés komoly hiányterületként jelöli meg a sajátos nevelési igényű tanulók ellátórendszerében a pályaválasztással kapcsolatos szolgáltatásokat, a fiatalok fejlődését szolgáló eszközök meglétét. Szükségesnek látja a tanulók munkaerőpiacra átvezetését szolgáló fejlesztések, programok támogatását, az életpálya-építés, pályatanácsadás és az egyéni átvezetési programok gyakorlati elterjesztését, szakmai együttműködések, protokollok kidolgozását. A workshopok, az interjúk és a fókuszcsoportos beszélgetések egyértelműen azt mutatták, hogy a különböző pályorientációval foglalkozó szervezetek, továbbá a civil szervezetek és a szociális, oktatási, egészségügyi, munkaerőpiaci érdekelt felek között hiányzik az összhang, a szakmai párbeszéd.

A projekt további, jelenleg is folyamatban lévő célja meggyéknként egy-egy civil, alternatív szolgáltató szervezetből álló hálózat kialakítása, a területi esélyegyenlőség biztosítása. Jelenleg is zajlik a kidolgozott módszertan és képzési tananyag alapján ezen szervezetekben dolgozók felkészítése és képzése, majd a hálózaton keresztül a célcsoporthoz tartozó fiatalok bevonásával a rendszer modellezése (Szellő, 2015; Szilágyi és Szellő, 2015).

Összegző gondolatok

Az ENSZ Egyezmény és az Európai Unió által kijelölt utat követő magyarországi folyamatok egyes elemeiben megtaláljuk az elvárható jogszabályi, elméleti és gyakorlati sarokköveket. A rendszerszintű működés és gyakorlat azonban országosan hiányzik, csakúgy mint a jó gyakorlatok értékelése, elemzése, adaptációja, disszeminációja, teljes körű, országos bevezetése. A potenciális együttműködő partnerek részlegesen találnak egymásra. Az „egyenlő esélyű hozzáférés elve” csorbul a pályorientáció és életpálya-tanácsadás esetében a sajátos nevelési igényű gyermekek és fiatalok hazai képzési gyakorlatában.

Az eddigi eredmények ugyanakkor biztatóak, a szakemberek egy része rendelkezik a szükséges kompetenciával, azoknak rendszerszintű gyakorlatba ágyazásához azonban több terület szoros együttműködése szükséges. Ez annál is inkább időszerű, mert amennyiben a szolgáltató rendszer képes egy hatékonyan működő, elérhető tanácsadói hálózatot működtetni, akkor a tanácsadási folyamatot követően a kliensek képesek lesznek arra, hogy jobban megértsék önmagukat és a környező világot, képesek lesznek eligazodni környezetükben, és végül önállóan fognak tudni döntéseket hozni (Kenderfi, 2012), ami munkaerőpiaci és társadalmi inklúziójukat is elősegítheti.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Dr. Mesterházi Zsuzsa professor emeritusnak, aki értékes szakmai javasolataival és támogató véleményével segítette munkánkat.

Irodalomjegyzék

- Borbély-Pecze Tibor Bors (2007) Az életpálya-építési tanácsadásról. *Munkaügyi Szemle*, 4. sz. 44–47.
- Borbély-Pecze Tibor Bors (2010): *Életút támogató pályaorientáció. A pályatanácsadás szerepének, tartalmának, művelői körének kiszélesedése és pedagógiai fejlesztésének lehetőségei*. PhD értekezés. Kézirat. ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Bükki Eszter, Domján Krisztina, Mártonfi György és Vinczéné Fekete Lidia (2014): *A szakképzés Magyarországon. ReferNet országjelentés*. CEDEFOP, Brüsszel.
- Czanik Gábor (2010): Enyhén értelmi fogyatékos gyerekek pályaválasztását segítő foglalkozások megvalósítása csoportos tanácsadás módszerével. In: Borbély-Pecze Tibor Bors (szerk.): *Az életút-támogató pályaorientáció rendszerének bevezetése Magyarországon. Életpálya-tanácsadás (Lifelong Guidance)*. FSZH, Budapest. 74–79.
- Ebersold, Serge. (2012): *Transitions to Tertiary Education and Work for Youth with Disabilities, Education and Training Policy*. OECD Publishing, Paris. DOI: [10.1787/9789264177895-en](https://doi.org/10.1787/9789264177895-en)
- Emberi Erőforrások Minisztériuma (2014): *Az egész életen át tartó tanulás szakpolitikájának keretstratégiája a 2014/2020 közötti időszakra*. EMMI, Budapest.
- Gyurina Éva, Kovács Anikó, Kun Zsuzsa és Perlusz Andrea (2012): *Ráhangelés. „A hallássérült fiatalok eredményes munkába állítása érdekében a pályaorientációt és a szakképzést segítő szolgáltatáscsomag kidolgozásának a támogatása” című projekt záró kiadványa*. FSZK Nonprofit Kft., Budapest
- Halász Gábor (2004): A sajátos nevelési igényű gyermekek oktatása: európai politikák és hazai kihívások. *Új Pedagógiai Szemle*, 54. 2. sz. 28–37.
- Kenderfi Miklós (2012): A pályaorientáció folyamatának korszerű értelmezése. In: Szilágyi Klára (szerk.): *A pályaorientáció szerepe a társadalmi integrációban*. ELTE TÁTK, Budapest. 6–12.
- Scharle Ágota (2008.): *Alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások. Az ellenőrzés, monitorozás, minőségbiztosítás és hatékonyságmérés rendszerei és eszköztára az Európai Unióban*. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, Budapest.
- Szauer Csilla, Dávid Andrea, Fehér Ildikó és Végh Katalin (2011): Lisszaboni célkitűzések és a Koppenhágai folyamat, avagy hogyan segítheti az értelmi fogyatékos diákok munkaerőpiaci beilleszkedését a modernizálódó európai és hazai szakképzési rendszer. In: Papp Gabriella (szerk.): *A diagnózistól a foglalkozási rehabilitációig: Új utak és eredmények a tanulásban akadályozott személyek gyógypedagógiájában*. ELTE Eötvös Kiadó – ELTE BGGYK, Budapest. 163–184.
- Szekeres Ágota (2014): A sajátos nevelési igényű (SNI) fiatalok lemorzsolódása. 2016. 01. 02-i megtekintés, http://oktataskozepes.tka.hu/content/documents/Projektok/2013/QALL/snis_fiatalok_lemorzsolodasa_final.pdf
- Szellő János (2015, szerk.): Fogyatékos és egészségkárosodott fiatalok pályaorientációjának helyzete. Elemző tanulmány. 2016. 01. 10-i megtekintés, Országos KID Egyesület, <https://drive.google.com/file/d/0B9cD0N5JvGaYbEIfS2pLWmpNN00/view>
- Szilágyi Klára és Szellő János (2015): Kézikönyv a fogyatékos és egészségkárosodott fiatalok pályaorientációjának elősegítésére. 2016. 01. 10-i megtekintés, Országos KID Egyesület, <https://drive.google.com/file/d/0B9cD0N5JvGaYS2Y0c2FrQ3VKY28/view>
- Tausz Katalin, Bácskay Andrea, Csordás Gábor, Kovács Beáta, Németh Eszter, Panyik Barbara és Tóth Judit Nikolett (2015): *2011. évi népszámlálás. 17. A fogyatékosokkal élők helyzete és szociális ellátásuk*. KSH, Budapest
- Török Réka, Kovács Tibor és Hettyey Brigitta (2012): *Hogyan segíti a Nemzeti Pályaorientációs Portál a szakmaválasztást? Szak- és Felnőttképzés*, 1. 1. sz. 16–20.
- Vargáné Mező Lilla (2008, szerk.): *Tovább az akadálypályán. Prevenációs lehetőségek a sajátos nevelési igényű tanulók középiskolai lemorzsolódásának és idő előtti iskolaelhagyásának megelőzésére*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest.
- World Health Organisation and The World Bank (2011): *World Report on Disability*. WHO – WB, Geneva.

Jegyzetek

¹ A 2001. évi népszámlálási adatokhoz képest a legfeljebb alapfokú végzettségűek aránya 69 százalékról 2011-re 54 százalékra csökkent, illetve ezzel együtt minden más iskolai végzettség-típus aránya növekedett (*Tausz és mtsai*, 2015).

² A European Association for Counselling honlapja alapján.

³ 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről, valamint a 32/2012. (X. 8.) EMMI rendelet a Sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a Sajátos nevelési igényű tanulók iskolai oktatásának irányelve kiadásáról.

⁴ 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről.

⁵ 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról.

⁶ Life long guidance.

⁷ Borbély-Peczé Tibor Bors *A TÁMOP 2.2.1 (NSZFI) és TÁMOP 2.2.2 (FSZH); TÁMOP 4.1.3. Educatio / TÁMOP 4.1.1. (pályázatos) programok szinergiája* című előadása (2010. április 8.) alapján.

⁸ Török Réka tájékoztatása alapján. A filmek közül 208 darab jelenleg az eletpalya.munka.hu oldalról tölthető le.

⁹ Somogy Megyei Duráczky József Óvoda, Általános Iskola, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény, Nevelési Tanácsadó és Diákotthon; Dr. Török Béla Óvoda, Általános Iskola, Speciális Szakiskola, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény és Diákotthon; Tóth Antal Nevelési, Oktatási és Módszertani Központ; Klúg Péter Óvoda, Általános Iskola, Szakiskola és Diákotthon, a Kozmutza Flóra Általános Iskola és Szakiskola Tagintézménye.

¹⁰ Az intézmény 2015. augusztus 24-én elfogadott *Pedagógiai Programja és Szakmai Programja* alapján.

¹¹ A Kézenfogva Alapítvány prezentációja alapján. A dokumentumok a program hivatalos oldaláról tölthetők le: <http://www.transition.net/transitionCD/HU/index.html>.